

УДК 321.7 (043.3)

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩІ У ПОРІВНЯЛЬНОМУ АНАЛІЗІ

Срібна Т. В.

аспірантка кафедри політичних наук

Чорноморський державний університету ім. Петра Могили

Стаття присвячена аналізу особливостей й основних тенденцій розвитку українського політичного режиму у порівняльній перспективі з політичним режимом Республіки Польща. Визначено основні тенденції розвитку політичного режиму України.

Статья посвящена анализу особенностей и основных тенденций развития украинского политического режима в сравнительной перспективе с политическим режимом Республики Польша. Обозначены основные тенденции развития политического режима Украины.

The article analyzes the main features and trends of the Ukrainian political mode in comparative perspective on political mode in Poland. The main trends of the political mode in Ukraine.

Ключові слова: трансформація, демократія, політичний режим, трансформація політичного режиму, посткомуністична держава.

З часу здобуття незалежності і початку пошуків найбільш оптимальних шляхів державотворення і власного розвитку Україна у своїй зовнішньополітичній діяльності надає пріоритет європейському напрямку. Важливу роль в цьому контексті відіграє поглиблення двосторонніх зв'язків з європейськими країнами, втому числі з Польською Республікою, адже близькими та співвідносними є долі України та Польщі, тісно переплетені на сторінках історії українсько-польських відносин. Ці держави єднають століття спільної, хоча інколи й драматичної історії, до якої, зокрема, варто віднести і перебування в соціалістичному таборі. На зламі ХХІ ст. Україна і Республіка Польща вирішують схожі проблеми трансформації та подолання тоталітарної спадщини.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років як Республіка Польща, так і Україна, в зв'язку з розпадом соціалістичної системи, отримали шанс на здобуття справжньої незалежності і обрання шляху розвитку. Кожна з країн скористалася цим шансом по-своєму.

Досвід Польщі як міцної демократичної держави в сучасному європейському просторі, може стати каталізатором, який інтенсифікує процес інтеграції нашої країни в європейське співтовариство. Крізь призму історичних подій ми можемо розглянути у порівнянні динаміку розвитку українського та польського політичних режимів, зрозуміти та усвідомити усі помилки і прорахунки у встановленні Української держави, чим, власне, і зумовлюється **актуальність** даного дослідження.

Якщо для Польщі демократичний перехід – це загалом уже факт історії, який відносно непогано вписується у випрацювані транзитологією концепції та схеми, то в Україні, де демократична трансформація проходила мляво й непослідовно, ще й досі не досягнуто того рівня політичної консолідації, коли можна було б з певністю сказати, закінчився в ній перехід чи ні і який саме режим утвердився в країні. З одного боку, Україна залишилась єдиною на пострадянському просторі країною, яку від 2005 р. Freedom House зараховує до вільних країн (рівень політичних прав у 2009 р. оцінено в 3 бали, а рівень громадянських свобод – у 2). З іншого боку, основні політичні гравці далекі від визнання непорушності демократичних правил політичної гри, і загроза авторитаризму залишається значною. То ж країну віднесено до вільних електоральних, а не ліберальних демократій [1].

Стан невизначеності, в якому все ще перебуває сучасне українське суспільство, політологи характеризують по-різному: як тривання розтягнутого, нелінійного за своєю траєкторією перехідного періоду (А. Мотиль, В. Бортніков, А. Колодій, М. Шаповаленко, Г. Шипунов) [2], продуктом якого поки що є гібридний режим з переважанням на одних етапах авторитаризму (до 2004 р.), а на інших – електоральної демократії; як потрапляння країни до так званої «сірої зони», представники якої мають дуже невиразні перспективи завершення переходу до демократії (Т. Каротерс) [3]; як усталення режиму, що відповідає критеріям електоральної, дефектної, маніпулятивної демократії (І. Бекешкіна, Е. Вільсон, О. Радченко та ін.) [4;5] або ж як змагального, електорального, плюралістичного або й просто авторитаризму (С. Левіцкі та Л. Вей, Г. Коржов, В. Полохало) [6].

Оскільки процес переходу в Україні є дуже тривалим, заради більшої конкретності аналізу в ньому доцільно виокремити певні етапи та стадії. Враховуючи зміни політичного режиму за останні двадцять років, доведеться обмежитись періодизацією процесу трансформації в Україні та виявленням його найголовніших особливостей і чинників, які на різних відрізках часу обумовлювали його успіхи або невдачі.

Підготовчу стадію лібералізації Україна почала проходити в складі СРСР. Під впливом горбачовських реформ під назвою “перебудови”, запровадження “гласності” і надання свободи створення організацій в межах так званого “соціалістичного плюралізму”, з 1987 р. в країні почалася активізація опозиційних рухів, створення громадських об’єднань, проведення страйків і демонстрацій. Переломним для України, як і багатьох інших республік СРСР, був 1990 рік. Тоді в союзних республіках були прийняті Декларації про державний суверенітет, що обумовили перші інституційні зміни політичної системи.

Отже, перша стадія демократизації є насамперед стадією переходу влади (тим чи іншим способом) до рук реформаторів [7,108] – колишньої контр-еліти, чисельність і вплив якої в різних посткомуністичних країнах була дуже неоднаковою. Різними були й шляхи отримання нею влади: шляхом переговорів та укладання угод зі старою елітою щодо участі останньої у владі і подальшого розвитку країни (Республіка Польща). Особливістю цієї стадії в Україні було те, що антикомуністична опозиція не змогла тут прийти до влади ні наприкінці першої стадії переходу, ні навіть пізніше [7,112]. А це означало, що демократичні реформи мали здійснюватися руками тих, хто в них не був зацікавлений, – гнучкішою частиною розколотої старої еліти (партноменклатури) [7,124]. Її представники грали роль “демократизаторів” силою обставин, бо хотіли пристосуватися до нових умов і в такий спосіб зберегти свої владні позиції. Як наслідок, виникли відносини, які західні політологи назвали “плюралізмом за замовчуванням” [8,5]. Такий тип відносин в Україні відкривав шлях для демократичної трансформації – упродовж менш або більш тривалого часу. Це говорить про те, що “плюралізм за замовчуванням” був різновидом перехідного суспільства з його невизначеністю перспектив. Його можна вважати особливим типом переходу, який склався в країнах, де замість приходу до влади нових еліт, відбулася мімікрія старих, їх “вростання” в нові, ними ж створювані відносини [8,6].

Україна мала відносно слабку, структурно неповну контреліту, що зазнавала великих репресій у комуністичні часи. Ні її чисельність, ні склад не давали їй змоги заповнити організаційну та господарську структури після здобуття незалежності.

Друга стадія посткомуністичного переходу – прийняття рішень щодо створення нових інституцій, припадає в Україні на 1992-1997 рр. На значні перешкоди наштовхувалось формування банківської системи, реформування аграрного сектора. Та попри все саме в цей період відбулися такі важливі події як прийняття нової Конституції (28 червня 1996 р.), обрання Конституційного суду, який приступив до роботи у січні 1997 р., ухвалення у вересні 2007 р. закону про змішану, мажоритарно-пропорційну систему виборів, що відкривав нові можливості для розвитку багатопартійності, що підтвердили парламентські вибори 1998 р. [9,39].

Замість наростання процесів, притаманних третій стадії переходу: зміцнення і легітимації нових, демократичних інституцій, закріплення демократії на рівні політичної культури, в Україні з кінця 90-х років політичний розвиток дещо змінив свій вектор. Події почали розвиватись під впливом і в інтересах тих груп фінансово-промислового капіталу, які з’явилися внаслідок тіньової, тривалої та несправедливої приватизації. Зблизившись з владою та привласнивши ЗМІ, вони набули нової якості, і суспільство отримало усі підстави називати їх олігархами [10,111].

Період після Помаранчевої революції (у 2004-2010 рр.) можна інтерпретувати як початкову стадію антиолігархічної боротьби за втримання демократичного вектора розвитку. Він приніс деяке розширення свободи, але водночас – несподівано для більшості – вилився у майже неперервну політичну кризу, що має ознаки інституційної.

Можна відзначити такі процесуальні особливості українського переходу до демократії:

- невиконання одного з початкових завдань переходу: заміни еліт, тобто приведення до влади людей, мотивованих на радикальну трансформацію і незалежність України водночас;
- неправова культура владної верхівки (нової/старої еліти), її нездатність усвідомити пріоритетність процедур і правил врядування та процесу їх формальної інституціалізації, часте звертання до незаконних та антиконституційних дій;
- відносна слабкість основної опозиційної сили – національних демократів; регіональна обмеженість їх впливу, а з часом – усе більша зацикленість на внутрішній боротьбі та розпорошеність; амбівалентна роль цієї сили як рушія реформ, оскільки найбільше вони опікувалися проблемами державності і через те зайняли нішу надто м’якої “конструктивної” опозиції;
- повільність реформування та стійке недовиконання найголовніших завдань кожної стадії переходу, які мали б становити платформу для перетворень на наступній стадії;
- слабкість, розхитаність і низька легітимність офіційно встановлених демократичних інституцій – спочатку через постійне гальмування реформ, а потім – через протилежну крайність: їх перманентну критику, кон’юнктурне реформування в партійно-групових інтересах та делегітимацію створюваних і змінюваних інституцій;
- вкорінення та розвиток неформальних інституцій упродовж перехідного періоду – через затримки зі створенням формальних (офіційно встановлених) інституцій, а потім через ігнорування та постійні неуспішні спроби реформування;

– поступова заміна залишкового посткомуністичного авторитаризму новим олігархічно-клієнтельним авторитаризмом на рівні поведінки певних груп політичної еліти, зміна вектора політичного розвитку у період пізнього “кучмізму” та його “виправлення” Помаранчевою революцією;

– проходження суспільства через два істотно відмінні етапи перехідного процесу: посткомуністичний (незавершений) та антиолігархічний (поки що перебуває на початковій стадії, знову впершись у глуху стіну селекції, реструктуризації та консолідації нової політичної еліти).

Демократична трансформація в постсоціалістичних країнах, а Україна і Республіка Польща не виняток, відбувається за досить схожими схемами: формування демократично налаштованих груп в суспільстві, кристалізація всередині їх модернізаторської еліти і наступний прихід її до влади, створення нових політичних інститутів і серія відповідних реформ в економіці. Проте цьому передували події, які визначили “стартові передумови” і які ми не можемо не брати до уваги, якщо хочемо зрозуміти причини перманентності економічної кризи та специфіку політичної модернізації в Україні.

Процес реформування політичної системи ускладнювався відсутністю медіаційних (перехідних) структур, створених на базі опозиційних авторитарному режиму угруповань [11,58], якою в Республіки Польща стала “Солідарність”. За роки перебудови в українському суспільстві не кристалізувалася жодна політична сила, здатна запропонувати чітку програму перетворень. А тому модернізаційний процес повністю визначався владою. Такий спосіб реформування польський політолог Є.Вятр класифікує як “реформа зверху” [11,61] — модернізаційні імпульси надходили з боку владних структур, але за фактичної відсутності громадянського суспільства (воно не сформоване й досі) — контроль з боку суспільства відсутній, що викликає уповільнення темпів реформ та багаточисельні деформації.

Протягом 80-х Польща створює атрибути демократичної держави: Конституційний і Державний трибунали, відроджує багатопартійність, політичні свободи, посилює конституційні гарантії для індивідуальних сільських господарств. З приходом до влади модернізаційної еліти в 1989 р. після відомого “Круглого столу”, коли було досягнуто домовленостей між Польською об’єднаною робітничою партією, “Солідарністю” та іншими партіями про подальшу стратегію суспільного розвитку, було відновлено двопалатну структуру парламенту, інститут президентства, проголошено принцип політичного плюралізму — основу формування багатопартійності. Польську модель тих років Є.Вятр називає “реформою, узгодженою між владою і опозицією” [11,67].

Розглянемо детальніше політико-владні інститути України і Польщі. Відзначимо, що конституціями обох країн закріплюється основоположний принцип організації влади — принцип її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Законодавчу владу в обох країнах, які є унітарними, здійснюють парламенти. В Україні це Верховна Рада — однопалатний парламент, куди входить 450 народних депутатів, обраних на 4 роки, що працюють на професійній основі. Закони, прийняті Верховною Радою і підписані Головою Верховної Ради, направляються на підпис Президенту України. У Республіки Польща структура парламенту принципово інша. Тут законодавчу владу здійснює Сейм — нижня палата (460 депутатів) та Сенат — верхня палата (100 сенаторів), які для вирішення особливо важливих питань можуть об’єднуватись, утворюючи Національні збори. Кожен законопроект, прийнятий Сеймом, направляється на підпис в Сенат. Якщо Сенат протягом 30 днів не приймає відповідну постанову, закон вважається прийнятим в редакції, запропонованій Сеймом [12,105]. Проте Сейм може відхилити постанову Сенату абсолютною більшістю голосів в присутності не менше половини складу депутатського корпусу. Прагнучи вдосконалити процес законотворення, Республіка Польща запроваджує двопалатний парламент, що в перехідній державі є цілком виправданим. Але, аналізуючи функції Сенату у відповідності з новою конституцією, автор схиляється до думки, що цей інститут втратив свою роль в законодавчому процесі (частково через обмеження його права вето) і перетворився на другорядний орган. Тому польський бікамералізм в нинішньому вигляді фактично є виявом поваги до давньої польської традиції. В Україні існування двопалатного парламенту має певний сенс. Це забезпечило б ширше представництво регіонів в парламенті і більшу ефективність прийнятих законів, хоча й суттєво б уповільнило і без того досить повільний процес законотворення в українському парламенті.

І в Україні, і в Республіці Польща президенти є главами держав і гарантами конституцій, представляють державу на міжнародній арені, обираються всенародним голосуванням терміном на п’ять років. При цьому вони мають певні важелі впливу на всі владні гілки. Президент Республіки Польща також має право на розпуск парламенту, на призначення Голови Ради Міністрів, але він не може одноосібно призначати міністра закордонних справ і міністра оборони, затверджувати бюджет та ін. П.Співак робить висновок, що “повноваження президента обмежені настільки, що його всенародне обрання втрачає всякий сенс” [13,74]. Тому можна констатувати, що процес трансформації політичної системи сучасної Республіки Польщі спрямований на створення західноєвропейської моделі парламентської демократії зі зверхністю Сейму над президентом і Радою Міністрів.

В Україні, відповідно до Конституції, вищим органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів, який забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність держави, здійснює її внутрішню і зовнішню політику як безпосередньо, так і через центральні та місцеві органи влади, спрямовуючи, координуючи та контролюючи їх діяльність.

У Республіки Польщі виконавчу владу уособлює Рада Міністрів, яка забезпечує виконання законів, координує і контролює роботу органів урядової адміністрації, забезпечує внутрішню та зовнішню безпеку країни. На місцях, згідно з конституцією, до недавнього часу виконавча влада здійснювалася воеводствами, які були підпорядковані безпосередньо Раді Міністрів. Це породжувало своєрідний розрив між нижчими і вищими органами влади, а значить сталося відсторонення влади від вирішення питань місцевого значення. Після адміністративної реформи під назвою “Європа регіонів”, яка вступила в силу з січня 1999 року відбулося укрупнення воеводств (з 49 сформовано 16), відроджено повіти (на кшталт наших районів) і перерозподілено функції виконавчої влади, коли за столицею лишаються питання загальнонаціонального характеру, а регіональні проблеми вирішуються на місцях.

І в Україні, і в Республіки Польща на конституційному рівні закріплено судову владу як рівноправну і самостійну в системі двох інших гілок влади — за-конодавчої і виконавчої, а правосуддя, як особлива функція держави, здійснюється виключно судами. В обох державах визначено основні засади демократичного судочинства: змагальність сторін у судовому розгляді кримінальної справи, повне фіксування судового процесу, можливість апеляційного оскарження рішення суду.

У Республіки Польща фактично збереглася судова система, визначена Законом про устрій загальних судів 1985 р. Змінено лише принципи судочинства. Загалом судова система в Польщі більш диференційована, ніж в Україні. Свідченням цього може бути Державний трибунал, спеціалізований орган конституційної юстиції, який вирішує справи про конституційну відповідальність посадових осіб.

Загалом, аналізуючи наявні політико-владні інститути України крізь призму польського досвіду, можемо констатувати, що існуюча в нашій державі модель є досить дієвою формою організації влади. Проте незадовільний стан економіки, інститутів громадянського суспільства дає підстави ставити під сумнів ефективність наявних політико-владних інститутів. Більше того, тут можна говорити про існування певного подвійного стандарту: конституційної (декоративної) моделі влади і тієї, що існує в реальності і є надто відмінною від моделей, що існують в демократичних державах, тобто існує значна розбіжність між Конституцією як юридичним документом і фактичним станом щодо її дотримання.

Для запобігання цьому не варто механічно копіювати досвід інших країн, і Республіки Польщі — як країни, яка вдало вирішує завдання модернізації за принципом “реформа зверху” — зокрема, але і не враховувати його було б помилкою.

Література

1. Freedom in the World. 2010: country reports, [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=22&country=7726&year=2009>.

2. A. J. Motyl, Ten Years after the Soviet Collapse: Persistence of the Past and Prospects for the Future, August 15, 2001, В. Бортніков, Загальне та особливе демократичного транзиту України [в:] Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007 рр., Наукові записки НУ „Острозька академія”, “Політичні науки”, випуск 3, Острог 2008, с. 194-204; А. Колодій, Транзитологічна парадигма суспільних змін у світлі Помаранчевої революції, [в:] Демократичний транзит в Україні, Острог 2008, с. 7-24; А. Колодій, До питання про політичний режим в Україні (спроба транзитивного підходу), “Сучасність”, 1999, № 7-8, с. 84-96; М. В. Шаповаленко, Чи можна вважати українське суспільство перехідним? “Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна”, 2005, № 702, вип. 7, С. 13-21; Г. Шипунов, Гібридні політичні режими як феномен суспільно-політичної трансформації пострадянських країн (на прикладі України, Росії та Білорусі), [в:] Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. Збірник наукових праць за матеріалами IV Міжнародної конференції (Ялта, 28 – 30 вересня 2006), Київ 2007, с. 206-212. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: А. J. Motyl, Ten Years after the Soviet Collapse: Persistence of the Past and Prospects for the Future, August 15, 2001, http://www.freedomhouse.org/pdf_docs/research/nitransit/2001/04_ten_years.pdf;

3. Th. Carothers, The end of transition Paradigm, “Journal of Democracy”, 2002, vol. 13, No. 1, p. 5-21. [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrainiancambridge.org/Current_lecture.htm;

4. A. Wilson, 5th Annual Stasiuk Lecture in Contemporary Ukrainian Studies University of Cambridge, UK, 23 February 2007, [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrainiancambridge.org/Current_lecture.htm.

5. І. Бекешкіна, Постреволюційні зміни суспільної свідомості й нові проблеми розбудови демократії та громадянського суспільства в Україні, [в:] Українське суспільство 1994 – 2005: Динаміка соціальних змін, ред. В.Ворона, М.Шульга, Київ 2005, с. 39–48; І. Бекешкіна, Стан демократії в Україні – 2004, “Політичний портрет України”, 2004, № 30, с. 3-38; І. Э. Бекешкина, Украина в транзите или в “серой зоне”? [в:] Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание, Харків 2004, с. 354-375.

6. Way, The Sources and Dynamics of Competitive Authoritarianism in Ukraine, “Journal of Communist Studies and Transition Politics”, 2004, Vol. 20, No.1, Pp.1-19; В. Полохало. Від авторитаризму до... авторитаризму? Україна в політичному інтер'єрі колишніх радянських республік, “Дзеркало тижня”, 28.08.2004, [Електронний ресурс] - Режим доступу до ресурсу: http://www.politdumka.kiev.ua/index.php?show_news=1&by_id=1&ID=147.

7. Зеленько Г. “Невздогонна модернізація”: досвід Польщі та України.: Монографія. – К.: “Критика.” – 2003. – 216 с.

8. Сівець М. Україна і Польща: підсумовуючи досягнуте // Дзеркало тижня. – 2001. – 23 серпня. – С. 5.

9. М. Рябчук. Демократія та “партія влади” в Україні, “Політична думка”, 1994, № 3, с. 37-43.